

§ 1. Поняття тлумачення норм права

Тлумачення норм права (інакше: інтерпретація норм права) — це розумова інтелектуальна діяльність суб'єкта, пов'язана зі встановленням їх точного значення (змісту).

Тлумачення норм складається з двох елементів:

з'ясування
роз'яснення

- розкриття значення юридичних норм «для себе»
- розкриття значення юридичних норм «для інших»

Якщо з'ясування не виходить за рамки свідомості самого інтерпретатора, то роз'яснення є викладом змісту державної волі і вираження її зовні.

Мета діяльності, пов'язаної з тлумаченням норм права: - правильне і однакове розуміння;

— правильне і однакове застосування.

Офіційне тлумачення норм права є обов'язковим для тих актів, які з погляду компетентного органу мають потребу в додатковому роз'ясненні в зв'язку з ускладненнями, що винikли, або неправильною практикою їх застосування.

Необхідність тлумачення обумовлена такими причинами.

1. Неповним охопленням юридичними нормами фактичних умов життя (наприклад, відсутність статті стосовно такого різновиду хуліганства, як радіохуліганство, дає можливість у результаті тлумачення поширити на радіохуліганів дію ст. 206 КК України).
2. Невизначенім характером норми права, наявністю спеціальних, насамперед оціночних, понять і визначень, у яких нелегко розібратися юридичне непідготовленій людині без спеціального тлумачення (наприклад, слід роз'яснити, що означають такі

поняття, як «тяжкі наслідки», «малозначущі діяння» та ін.).

3. Нечіткістю, схематизмом, помилковістю нормативних положень як результат у недогляду, недбалості правотворчих органів (наприклад, у зв'язку з недостатнім переліченням усіх ознак вини їх можна встановити лише через тлумачення).

4. Необхідність тлумачення норм права іноді випливає із змісту самого нормативного акта, коли в ньому зустрічаються вираження «і т.д.», «тощо», «інші» тощо. Встановити їх дійсне значення можна лише за допомогою тлумачення.

Тлумачення норм права не містить (і не повинно містити) самостійних норм права. Воно лише встановлює зміст і сферу дії акта, що тлумачиться, права і обов'язки суб'єктів права, вказує, як зміна умов, поява нових фактів впливають на застосування норми права, та ін.

Тлумачення норм права, як правило, не має самостійного значення у відриві від акта, що тлумачиться, і цілком поділяє його долю: з його скасуванням (зміною) скасовується (змінюється) нормативне тлумачення (див. § «Судова правотворчість – особливий вид правотворчості»).

Важливим конструктивним правилом особи, яка здійснює тлумачення, (інтерпретатора), є таке: чим недосконаліше закон, тим досконаліше, точніше, тонше має бути його роз'яснення.

Тлумачення охоплює всі рівні (ступені) юридичного аналізу:

1) аналіз буквального тексту, тобто «літери закону»;

2) догматичний аналіз, тобто аналіз юридичних особливостей норм, їх техніко-юридичної своєрідності, конструювання їх логічної структури на підставі правових розпоряджень (догма права);

3) соціально-історичний аналіз моральних, економічних та інших передумов закону, які дозволяють пізнати волю нормотворчого органу (« дух закону»).

Думка інтерпретатора йде від аналізу буквального, мовного тексту («літери закону») до аналізу «догми права», юридичних особливостей правових норм, а також до моральних, соціальних та іншим підстав, передумов правових розпоряджень (« духу права»).

§ 2. Способи (методи) тлумачення норм права

Способи (методи) тлумачення — це сукупність прийомів аналізу правових норм, розкриття їх змісту (значення) з метою практичної реалізації.

Розрізняють такі способи (методи) тлумачення:

1) філологічне (граматичне, текстове, мовне) тлумачення — це з'ясування змісту норми права через граматичний аналіз її словесного формулювання з використанням законів філології; ґрунтуються на даних граматики, лексики і припускає аналіз слів, пропозицій, словесних формулювань юридичних норм. Передусім установлюють значення кожного слова і виразу, вжитих у нормативному розпорядженні. Потім переходят до аналізу граматичної форми іменників і прикметників, способів дієслів, виду дієприкметників і т.д. Далі усвідомлюють граматичну структуру пропозицій. окремі слова і вирази, розділові знаки недопустимо трактувати як зайві. В результаті граматичного тлумачення виявляється буквальний зміст норми права, на підставі якого далеко не завжди можна зробити достовірний висновок;

2) системне тлумачення — це з'ясування значення норми через встановлення її системних зв'язків з іншими нормами. Сутність його полягає в тому, що норма зіставляється з іншими нормами, встановлюються її місце і значення в даному нормативному акті, галузі права, всій правовій системі. Всі норми потребують системного тлумачення, особливо норми відсилочні і бланкетні, які побудовані так, що можуть розглядатися лише у сукупності з нормами, до яких зроблено відсылання;

3) історико-політичне тлумачення (в тому числі історико-порівняльне) — це з'ясування значення норм права на підставі аналізу конкретних історичних умов їх прийняття; з'ясування цілей і завдань, закладених законодавцем. Важливим є урахування соціально-економічних і політичних факторів, які обумовили ініціативу і саму появу акта, процесу його обговорення — парламентського слухання першого, другого, постатейного тощо, зокрема доповіді і співдоповіді про проект прийнятого нормативно-правового акта. Істотне значення в історико-політично-му тлумаченні мають альтернативні проекти, їх порівняння, публікації в пресі під час обговорення законопроекту, дебати в парламенті, внесені поправки, підстави їх прийняття або відхилення. Самі по собі історико-політичні дані не можуть бути джерелом розуміння закону і стати основою для прийняття юридичних рішень.

Всі способи юридичного тлумачення використовуються в сукупності, комплексі.

Деякі вчені (С.С. Алексеев[1]) відрізняють ще логічне і спеціально-юридичне тлумачення.

Логічне тлумачення — це з'ясування змісту норми права через використання законів і правил формальної логіки; дозволяє розкрити зміст юридичних норм, який іноді не збігається з буквальним значенням через невдалий вибір законодавцем словесних форм. При логічному тлумаченні аналізуються не слова і вислови, а поняття, які вони відображають. За допомогою логічних операцій, які включають аналіз і синтез, побудову силогізму (логічного умовиводу, який складається з двох посилок і висновку) і т.д., з нормативних розпоряджень, «розкиданих» по тексту законодавчого акта, формулюється

норма права, що тлумачиться.

Спеціально-юридичне тлумачення — це з'ясування значення норми, яке ґрунтуються на досягненнях юридичних наук; такі досягнення можуть міститися в самому тексті закону — дефініції понять, а також у роз'ясненнях судових інстанцій і наукових коментарях. Тлумачення права юристом-професіоналом є компетентним внаслідок того, що юрист використовує в процесі тлумачення спеціальні юридичні знання. Тому спеціально-юридичне тлумачення посідає центральне місце серед інших способів тлумачення.

Слід зазначити, що логічний підхід є притаманним кожному способу тлумачення, оскільки він містить загальнозначущі форми (поняття, міркування) і засоби визначення думки, необхідні для раціонального пізнання. Логічне (логіко-правове) і спеціально-юридичне тлумачення виділяються не тому, що вони мають якесь особливе «зовнішнє» значення. Навпаки, специфіка цих двох способів тлумачення полягає в тому, що вони складають внутрішню професійно-ціннісну сторону інтерпретатора: юрист не може тлумачити інакше, ніж юридичне і логічно. Однак без цих якостей інтерпретатора не відбудеться інші способи тлумачення — філологічне, систематичне, історико-політичне. Тому логічний і спеціально-юридичний аналіз — це скоріше не прийоми аналізу правових норм, а «зasadничі» начала і якісні характеристики інтерпретатора, і як такі вони входять до систему його інтелектуальної діяльності, є її основою. Інакше: це внутрішній ціннісний зразок професійної правової культури.

Отже, виділення логічного і спеціально-юридичного аналізу правових норм як спеціальних «зовнішніх» способів (методів) тлумачення не є обов'язковим.

§ 3. Види тлумачення норм права за суб'єктами

Вирішальним моментом у визначенні видів тлумачення правових норм є суб'єкт — особа або орган, що дає це тлумачення. Тлумачити норми права можуть всі суб'єкти права. Суб'єктами тлумачення норм права є органи законодавчої і виконавчої влади, судові і прокурорські органи, юридичні і фізичні особи. Але значення такого тлумачення, його юридична обов'язковість і компетентність неоднакові. Залежно від суб'єктів тлумачення має різні юридичні наслідки.

За суб'єктами і юридичними наслідками розрізняють:

Офіційне тлумачення

— роз'яснення змісту і мети правових норм, яке сформульовано в спеціальному акті уповноваженим органом у рамках його компетенції і має юридичне обов'язкову силу для

всіх, хто застосовує норми, що роз'ясняються. Наприклад, правом офіційного тлумачення Конституції України наділений лише Конституційний Суд України. Його тлумачення є загальнообов'язковим, легальним (у законеним).

Офіційним тлумаченням займається вузьке специфічне коло учасників

Неофіційне тлумачення

— роз'яснення змісту і мети правових норм, яке виходить від осіб, що не мають на те офіційних повноважень, а відтак, не володіє юридичне обов'язковою силою. Наприклад, тлумачення статті закону професором права допомагає юридичній практиці і здатне вплинути на офіційне тлумачення. Однак воно не є загальнообов'язковим, не є легальним.

Неофіційне тлумачення має силу громадської думки, індивідуального авторитету особи інтерпретатора, формує те інтелектуально вольове і морально юридичне середовище, з якого правозастосувалчі та інші зацікавлені особи черпають свої уявлення про законність і справедливість юридичної справи.

Неофіційне тлумачення властиве всьому суспільству

Офіційне тлумачення

(за сферою дії)

нормативне

казуальне (індивідуальне)

- офіційне роз'яснення, яке невіддільне від правової норми, поширюється на широке коло суспільних відносин — необмежену кількість випадків, передбачених нормою, що тлумачиться

- (казус — випадок) — офіційне роз'яснення, обов'язкове лише для конкретного випадку та для осіб, стосовно яких воно провадиться; має місце там, де в процесі правозастосування ставиться за мету роз'яснити норму, щоб правильно вирішити справу

Сфера дії норми, що тлумачиться, залежить від правомочностей суб'єкта тлумачення.

Нормативне

автентичне

легальне (делеговане)

- зміст норми тлумачиться тим органом, що її встановив, тобто автором норми.

Суб'єктами такого тлумачення можуть бути всі правотворчі органи. Наприклад, закони,

як правило, роз'ясняються парламентом. Однак Верховна Рада України не має права на офіційне тлумачення нею же ухвалених законів. Відповідно до ст. 147 Конституції України, офіційне тлумачення Конституції України та законів України дає Конституційний Суд України. Верховна Рада Автономної Республіки Крим роз'ясняє порядок застосування нормативно-правових актів, нею виданих

- загальнообов'язкове тлумачення норми здійснюється органом, який цю норму не встановлював, але уповноважений законом або за дорученням тлумачити її постійно чи одноразово. Право на таке тлумачення мають Конституційний Суд, Верховний Суд, Вищий арбітражний суд України (наприклад, роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 6 серпня 1997 р. № 02-5/276 «Про деякі питання практики застосування Закону України «Про підприємництво»). Таке тлумачення є обов'язковим для суб'єктів, які підпадають під юрисдикцію органу, що дає тлумачення

Казуальне (індивідуальне)

судове
адміністративне

- здійснюється судовими органами при розгляді конкретних справ і знаходить своє вираження у вироках або рішеннях у цих справах
- здійснюється міністерствами, відомствами, місцевою державною адміністрацією; містить вказівки відповідним органам, як останні повинні вирішити ту чи іншу справу

Неофіційне тлумачення

- Професійно-правове

— це тлумачення норм, яке ґрунтуються на професійних знаннях у галузі права. Воно може бути двох видів:

1) доктринальним

— це тлумачення вченими вузів, науково-дослідними установами (розробка правових концепцій, доктрин у результаті аналізу норм права та їх виклад у статтях, монографіях, науково-практичних коментарях, усних і письмових обговореннях нормативних актів);

2) компетентно-юридичним

— це тлумачення юристів-практиків: посадових осіб державного апарату, прокурорів, судців, адвокатів, працівників юридичних служб, редакціями юридичних журналів і газет, радіо і телебачення в спеціально-юридичних консультаціях і оглядах

- Компетентно неправове

— це тлумачення норм права, яке ґрунтуються на знаннях у суміжних галузях науки —

біології, економіки, історії, політики та ін., включає спеціальну (неправову) компетенцію суб'єкта тлумачення — біолога, історика, економіста, філософа, журналіста та ін.

- **Повсякденне**

- це тлумачення норм права всіма суб'єктами права на основі життєвого досвіду, фактів повсякденного життя відповідно до рівня їх правосвідомості. Повсякденне тлумачення — це правове явище, яке виражає правові почуття, емоції, уявлення, що відбуваються у психіці громадян у зв'язку з використанням прав і виконанням обов'язків; ставлення до права в цілому і конкретного нормативно-правового акта зокрема

§ 4. Види тлумачення норм права за обсягом їх змісту

Результатом юридичного тлумачення повинна бути визначеність («так», «ні»), а не двозначність («і так, і ні») у висновках того, хто тлумачить зміст юридичних норм. Результати тлумачення не можуть виходити за межі норми, що тлумачиться. Тлумачення становить лише конкретизуюче, судження про норму права, але не нове нормативне розпорядження.

Результати використання всіх способів тлумачення обумовлюють обсяг тлумачення. Тлумачення за обсягом — це з'ясування співвідношення буквального тексту і дійсного змісту юридичних норм.

Розрізняють три способи тлумачення за обсягом.

Буквальне (адекватне) тлумачення — це роз'яснення, при якому дійсний зміст (значення) норми права відповідає буквальному тексту, тобто «літері» закону. «Дух» і «літера» закону збігаються.

Поширювальне (розширювальне) тлумачення — це роз'яснення, при якому дійсний зміст (значення) норми права ширше за її буквальний текст; « дух» закону ширше за його «літери». Наприклад, дійсне значення поняття «втрата», яке міститься в Законі України «Про заставу», треба розуміти ширше, ніж буквальне значення цього слова: це і загибель, і саморуйнування, і всі інші випадки припинення існування даного предмета. Або інший приклад: «Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону» — це нормативне розпорядження не вказує на народних засідателів, однак на них, як і на суддів, поширюється принцип незалежності.

Обмежувальне тлумачення — це роз'яснення, при якому дійсний зміст (значення) норми права вужче за її текстуальний вираз; « дух» закону вужче за його «літери». Наприклад, відповідно до Закону України про шлюб і сім'ю «повнолітні діти зобов'язані утримувати

непрацездатних батьків, які потребують допомоги, і піклуватися про них», однак цей обов'язок не може поширюватися на дітей, хоча і повнолітніх, але непрацездатних.

§ 5. Акт тлумачення норм права

Акт офіційного тлумачення норм права (інтерпретаційно-правовий акт) — це акт-документ, який містить роз'яснення змісту і порядку застосування правої норми, сформульоване уповноваженим органом у рамках його компетенції, і має обов'язкову силу для всіх, хто застосовує норми, що роз'ясняються.

Норма тлумачення — своєрідна «тінь» норми, що тлумачиться, вона не існує окремо від самої норми і може бути реалізована на практиці лише у разі її застосування. У природі тінь завжди в цілому відповідає її матеріальній основі.

Ознаки акта тлумачення норм права полягають у тому, що він:

- 1) діє разом з тим нормативно-правовим актом, у якому містяться норми права, що тлумачаться, залежить від них і, як правило, поділяє їх долю;
- 2) є формально-обов'язковим для всіх, хто застосовує норми, що роз'ясняються;
- 3) не виходить за межі норми, що тлумачиться, являє собою уточнююче судження про норму права, а не нове нормативне розпорядження;
- 4) приймається лише правотворчими або спеціально уповноваженими суб'єктами;
- 5) має спеціальну письмову форму вираження акта-документа (роз'яснення, інструктивні листи та ін.).

Акти тлумачення норм права можна поділити на види відповідно до різних критеріїв:

- за галузевою належністю норми, що тлумачиться, — акти тлумачення конституційного, цивільного, кримінального права тощо;
- за структурними елементами норми, що тлумачиться, — акти тлумачення гіпотези, диспозиції, санкції;
- за юридичною формою вираження — постанови, укази, накази, роз'яснення та ін.;
- за сферою дії — нормативні, казуальні;

- за «авторством» норми, що тлумачиться: а) акти автентичного тлумачення,

б) акти легального (делегованого) тлумачення.

- за повноваженнями інтерпретатора:

інтерпретаційні акти правотворчих органів

інтерпретаційні акти правозастосовних органів

- засновані на правотворчих повноваженнях інтерпретатора, згідно з якими наділяються певною формою; містять нормативні (загальні) роз'яснення; мають юридичну силу, однакову з юридичною силою правотворчих актів даного органу (наприклад, постанова Верховної Ради України)

- засновані на правозастосовних повноваженнях інтерпретатора, згідно з якими наділяються певною формою; містять правила застосування норм права, сформульовані в результаті узагальнення юридичної практики (наприклад, постанова Пленуму Верховного Суду України і Вищого арбітражного суду України, вказівка з питань розслідування Генерального прокурора України)

Щоб уникнути підміни актів більшої юридичної сили актами меншої юридичної сили, слід скоротити кількість роз'яснень, що виходять від нижчих управлінських органів. Серед інтерпретаційних актів правозастосовних органів слід віддати перевагу актам суду і арбітражу. Свої роз'яснення суд і арбітраж дають на основі вирішення конкретних справ, підсумовуючи судову і арбітражну практику.

Акти тлумачення норм права (інтерпретаційно-правові акти) поряд з нормативно-правовими актами і актами застосування норм права (правозастосовними, індивідуальними актами) складають особливу («третю») групу правових актів.

Систему основних правових актів можна зобразити так:

[1] Див.: Алексеев С. Государство и право. Начальный курс. — М., 1993. — С. 157-160.